

A megmaradás műveltségmodellje — Tóth Sándor nézőpontjából

Tóth Sándor egy megkerülhetetlen közhellyel indítja tanulmánykötete* elé írt kisszóját: „az ember társas lény, közösségi lény.” Erdemes gondolatmenetét tovább követni, mert az olvasót elvezeti a kötetbe foglalt írások eszmei kötőanyagának megértéséhez. „Az egyes ember csak az egyetemes emberiség alkotórészeként: Ember. Önmagát tagadná meg, ha nem többes számban gondolkodna. Minden nagy létkérdése közösségi kérdés. Így a teória kérdése abban az értelemben, hogy végig csak úgy gondolható, értelmes eredményt csak akkor ad, ha az egyetemesség elve a kiindulópontja. Így a praxis kérdése abban az értelemben, hogy az emberi létkérdések valóságos megoldása csak a közösség, a közösségek közös cselekvésétől várható.” Sorskérdéseinkre funkcióképes választ totalitáselvű és történelmi szemléletű filozófiától várhatunk. Ezekkel a mondatokkal Tóth Sándor elemzéseinek principiumait és az önmagával szemben támasztott igényeit is megfogalmazta. *Totalitás és történelmiség*. Ebből az alapállásból igyekszik tájékozódni az itt és most valóságos dimenziójában, s arra a kérdésre keresi a választ, amely a könyv borítólapján nagybetűkkel szedve is olvasható. Szükséges idéznünk: „A kérdés, amelyre választ keresünk, nemzetiségi művelődésünk, szellemi életünk működésének, hatékonyságának a kérdése: milyen feltételek biztosítják optimális hatékonyságát, mi okozhatja funkciózavarait?” A kritikát írónak nem marad más dolga, ha tárgyilagos akar maradni, mint elfogadni a félreérthetetlen problémafelvetést, és behelyezkedni a mű immanenciájába, a tanulmányok összefüggéseibe, és azt szembesíteni a valósággal.

A könyv három egymástól tematikailag elhatárolható részre oszlik: a Marx-tanulmányokra, a megmaradásról szóló írásokra és a régi *Korunkkal* foglalkozó stúdiumokra. A tematikai változatosság ellenére — e három, látszólag egymástól elválasztható ún. szakterület ellenére — a tanulmánykötet mondanivalójában egységes egészet alkot. Kulcsfontosságúnak tartom a *Tanulmányok a megmaradásról* címet viselő fejezetben foglalt írásokat.

Nemzetiségi művelődésünk, szellemi életünk működésének hatékonyságáról és funkciózavarairól csak akkor lehet érdemben írni, ha a szerző elemzi, hogy milyen struktúrájú művelődést fogad el modellnek, mihez viszonyít. Tóth Sándor szerint művelődésünk nem olyan, amilyennek lennie kellene (egyrészt ebből adódnak funkciózavarai). Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy Tóth Sándor folyamatosan a *Sollen* kategóriáját alkalmazza elemzéseiben.

Milyen modellt kíván Tóth Sándor elfogadtatni?

Fejlett nemzetiségi kultúra nélkül létezésének értelmét felismerő és önmagáért cselekedni képes nemzetiségi közösség nem képzelhető el. Tóth Sándor felfogása a nemzetiségi lét tudatosításának feladatairól éppannyira nem azonosítható bizonyos hagyományos irányzattal, mint az újabb törekvésekkel. Eppógy szembefordul a tények szubjektív, mondandóhoz igazított csoportosításával, mint a talányossággal, a paradoxonokat halmozó tollforgatással. Mindkettő a megértést nehezíti. Egyszóval, Tóth Sándor saját nyelvén fogalmaz. Ez jól is van így, mert ha mindenki ugyanazt a fogalmi nyelvet beszélné és módszert alkalmazná, kultúránk elszíntelenedne. Márpedig az olyan kultúra, amelyben nincs változatosság, amelyből hiányzik a többszólalás, a belső monotonitástól veszíti el életképességét, energiaforrását. A szabad vizsgálódás, a véleménymondás pluralizmusa óvhat meg a dogmákat kitermelő beszűküléstől.

Tóth Sándor mintegy „elrejtve” fogalmazta meg (*I. Utóirat a sajtóvita-tanulmányhoz*), hogy a nyelv- és sorsközösség még csak „önmagában vett” egység, amorf, könnyen bomlasztható adottság csupán. Mindaddig, míg a kultúra közösségében nem strukturálódik „nekünk való” egységgé. Kiragadva e találó meghatározást szövegkörnyezetéből, kritikai vizsgálódásunk középpontjába állíthatjuk. Lényegében Tóth Sándort a „nekünk való” közösség érdekli, egészen pontosan a nemzetiségi tudat belső szerkezeti problematikája és funkcionáló képessége.

* Tóth Sándor: Rólunk van szó. Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980.

A Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról (1970 és 1973) írott tanulmányában az irodalomközpontúsággal vitatkozva vázolja fel azt a modellt, amelynek megvalósulása — szerinte — kívánatos és szükséges. Kiindulópontja a társadalmi tudat, amely tulajdonképpen nem más, mint a társadalom szellemi élete. A társadalmi tudatformák egymással kölcsönösen összefüggő rendszert alkotnak, s ebben az egész több, mint a részek összege. Az egyes tudatformák többek önmaguknál, ezért pusztán önmagukban nem is érthetők meg teljesen. A társadalom vagy egy nemzetiség szellemi életének a fejlődése és önfenntartó ereje nagymértékben annak függvénye, hogy a tudatformák rendszere hatékonyan működik-e vagy sem. Mindez azért szükségesnek — s ebben mindenki egyetérthet Tóth Sándorral —, mert: „Korunk egyetemes érvényű axiómája: csak úgy maradhatunk meg, ha tudunk megváltozni — és folyamatosan változni a korszerű humánium mindenkori igénye és szintje szerint. Ami pedig egyetemes érvényű, az szükségszerűen érvényes az egész minden részére — nemzetiségünkre is. Kultúránk hivatása a korszerű szocialista nemzetiségi tudat terjesztése a romániai magyarság soraiban, hogy a magyar kétkezi és szellemi dolgozók, az új és újabb generációk eszme- és érzelmevilágát áthatva egyként töltse be a folyamatos humanizálódás élesztője és a megtartás kötőanyaga szerepét.”

Mi a teendő? Tóth Sándor a tőle megszokott pontossággal és érthetőséggel fogalmazza meg elvi szempontjait. E szempontok közül ragadjuk ki a legfontosabbakat, amelyek lényegi tartalmukban jellemzik a Tóth Sándor által elképzelt modellt, és kijelölik feladatait. Hivatkozik a bartóki—kodályi teljesítményre mint olyanra, mely az értékeket szervesen bekapcsolja a szellemi élet tudatformáló áramkörébe, igényli a jól funkcionáló „közlekedőedény-rendszert”, a tudatformák közötti termékenyítő kölcsönhatást. A nemzetiségi kultúra eszményi modelljében a filozófiának az „általános csereeszköz” szerepét juttatja. „Nélküle — írja — csak primitívebb szintű, tehát nehézkese, vontatott, erőfecsérlő cserekereskedelemre lenne mód. Az oly sokrétűen differenciált, modern szellemi életben ezért nélkülözhetetlen a filozófia — legalábbis az olyan szellemi alkotó számára, aki magasabb igényeket támaszt a maga munkájával szemben.” Ehhez a kívánatos, a totalitás jegyeit hordozó szellemi élethez kapcsolódnak a hagyományok, mert a jelen teljessége csak történetiségében érthető meg. A filozófiai súlypontú kultúrával összefüggésben említi Böhm Károly, Bartók György, Tavasz Sándor, Varga Béla nevét, az *Erdélyi Helikont*, az *Erdélyi Fiatalokat*, a *Hittel*, a részben vagy egészben fel nem tárt filozófiai, művészeti, társadalomtudományi hagyományainkat. Tóth Sándor — mint ismert — Gaál Gáborral írt monográfiát, majd több tanulmányában foglalkozott a régi, háború előtti *Korunkkal*. Most nem térünk ki arra, hogy e hagyaték tárgyi-lagos értékelésében és megismertetésében milyen teljesítményt mondhat magáénak. A tárgyalt kötetben két olyan tanulmány is olvasható — *A Korunk (1926—1940) szemrevétele*, *Adatok a Korunk-munkatársak szerkezeti összetételének dinamikájához (1926—1940)* —, amelyek módszertani újszerűségükkel és tudományos igényességükkel művelődéstörténetünk legértékesebb alkotásai közé tartoznak. A *Korunk*-tanulmányokban fejti ki Tóth Sándor, hogy — felfogása szerint — mit értett Gaál Gábor a „romániaiságon”. Erre most nem térhetek ki, mert a könyv tanulmányait egységesítő műveltségmodell foglalkoztat. Tóth Sándor a régi *Korunk* legjelentősebb teljesítményének azt tartja, hogy központi szerepet vállalt művelődésünk korszerűvé fejlesztésében. „És itt nem csupán a tartalmi megújításra gondolok, hanem attól elválaszthatatlanul szellemi kultúránk szerkezetének kiépítésére, ami nélkül „a tartalmi megújítás is csak részleges lehetett volna”. Ezért a róla kialakítandó történelmileg hiteles kép „nemzetiségi tudatunk központi szervező elemévé kell hogy váljon”. Ennyiből is kitűnik, hogy Tóth Sándor műveltségisményének előképét „csírázó állapotában” a régi *Korunkban* találta meg. A sokoldalúságot és a szerkezeti egység felé mutató tendenciát illetően Tóth Sándor értékelése helyénvaló. Az ideológiai egyoldalúságot és az időnkénti dogmatikus ítélkezést azonban nem emelhetjük példaadónak.* Ezt Tóth Sándor sem tette. E mondat azonban ide kívánkozik, mert műveltségünknek mindig nyitottnak kell lennie a különböző haladó eszmeáramlatok, értékrendszerek felé. Az egyoldalúság a szerkezeti egységet is eltorzíthatja. S erről ma sem feledkezhetünk meg.

Tóth Sándornak vitáinkról írott tanulmányai — *Sajtóvitáink seregszámolója*, *A szóértés előfeltételeiről* — szorosan összefüggnek a kultúráról és optimális haté-

* A *Korunk* „ideológiai egyoldalúsága” marxizmusával volt azonos. Ennek a marxizmusnak pedig voltak valóban beszűkült szakaszai, amelyekben dogmatikus megítélések is napvilágot láttak a lap oldalain. A *Korunk* utókorra, bár számot vet ezekkel a jelenségekkel, Dienes és Gaál korszakalkotó erőfeszítéseinek mélegét mindazonáltal döntően pozitívan értékeli a szerkesztői gyakorlatukban érvényesített — rájuk valóban jellemző — sokoldalúság és nyitottság okán. Egyébként a kor hazai folyóiratai között aligha találunk „ideológiai egyoldalúságtól”, szűk csoportérdekektől mentes publikációt. (A szerk.)

konyságáról alkotott véleményével. Mindjárt le kell írnom, hogy fejlett, nemzetiségi létezésünket teljességében tudatosító kultúra a vélemények, felfogások, értékelések pluralizmusa és vitája nélkül elképzelhetetlen. A polémiához azonban „játékszabályra” is szükség van, s ennek szabadon, amolyan „közmegegyezéssel” alapon kell kialakulnia. Teljesen indokolt, hogy Tóth Sándor igényesen foglalkozik sajtóvitánk természetével, szabatosan meghatározva a különböző vitafajták — vita, álvita, áralmas vita, meddő vita, vitapótlék, vitakezdemények, vitacsírák — fogalmait. Majd arra keresi a választ, hogy miért nem tudunk vitatkozni.

A kívánatos vitának tárgyszerűnek (nem szubjektívnek) kell lennie, a közöség, a szellemi élet lényegi és időszéri kérdéseivel kell foglalkoznia. „Jó az a vita, amely a felvetett megoldatlan kérdésekre megoldást talál, vagy legalább megoldást ígérő új utakat tár fel, új megközelítési lehetőségeket tisztáz.” Lényegében ehhez — az elképzelt kívánatos vitához és a fogalmi meghatározásokhoz — nem sok hozzátennivalóm akad. Persze, továbbra is nyitott kérdés marad, hogy egy konkrét nemzetiségi helyzetre vonatkoztatva, milyen kritériumok alapján határoljuk el egymástól a hasznos és a káros vitát. Ebben a kérdésben különböző vélemények ütköznek egymással. Hogy olykor mennyire nem a lényeges és időszéri feladatainkról, a dolgok természetéről folynak sajtóvitánk, elég a Tóth Sándor által tanulmányozott periódus utáni „vitahelyeztet” szemrevételezni.

A szóértéssel van baj. S vajon miért nem értjük egymást? (A történetiség kedvéért megjegyzem: a két világháború között sem talált a szó. Ennek az elemzésére is kellene valakinek vállalkoznia.) Ezen a ponton mondanivalómat kapcsolatba kell hoznom nemzetiségi kultúránk irodalomközpontúságával. Az utóbbi években — a Tóth Sándor tanulmányának megírása utáni időszakot is figyelembe véve — a filozófia, a társadalomtudományok, az esszé, a nyelvtudományok, a néprajz olyan teljesítményeit és törekvéseit tartjuk számon, melyek arányosabbá, strukturáltabbá, egységesebbé tették, és minőségileg megemelték nemzetiségi kultúránkat. Irodalmunk javát — regény, dráma, vers — „az eszmék mennyezetvilágítása” tette hazai valóságában gyökerező, egyetemes értékű alkotássá. Egyértelműen már nem nevezhetjük tehát kultúránkat irodalomközpontúnak. Közben azonban fokozódott a szó-nem-értés.

Miért? A teljesség igénye nélkül a szó-nem-értés néhány vonatkozására térnek ki. Mindenekelőtt: a fejlettség természetes velejárója, hogy a különböző életkorú és felfogású tollforgató értelmiségiel másképpen értékeli és értelmezik a valóságot. Az eszmék és a módszerek felé való nyitottság ezt szükségessé is teszi. Ennek azonban nem kellene meddő vagy káros vitákhoz vezetnie. Van azonban a jelenségnek egy kevésbé elemzett oldala. Nem elég a fogalmak félreértését, a túlfűtött szubjektivitást elmarasztalni. Legalább olyan mértékben okoznak funkciózavart helyzetünk megítélésének, objektív értékelésének szűkös lehetőségei. Mennyire adottak azok az intézmények — kutatóintézet, vitafórumok, egyetemi katedrák stb. —, ahol kutatómunkát, tudományos vitákat lehet folytatni? A kimondott vagy leírt szónak van-e fogantatója? Ha az egyenes beszédre nincs lehetőség, a félig kimondott gyanút kelt, kételyeket ébreszt. Az sem kedvez a kívánatos vitának, ha nincs mozgás, a státusok megmerevednek, a kimetszett kutatási területek beavatottjai valós vagy vélt tekintélyük magasából néznek a kívül rekedtekre. A tudományok mai fejlettségi színvonalán a lényegi problémákra való összpontosítás feltételezi a munkamegosztást, a feladatok kijelölését, az intézményesített véleménycserét, a vitaalkalmat és a személyi kapcsolatokat. És a jó közérzetet, mert csak ez kedvez a tárgyilagos vitáknak. Ahol ez nincs, ott gyökeret ereszt a bizalmatlanság. Az érzelmek és az indulatok túlsúlyba kerülnek az ésszerűséggel szemben, elhomályosul a tisztánlátás, a problémák társadalmi és eszmei betájolása esetlegessé válik. A Tóth Sándor által jogosan igényelt módszeres és tárgyilagos vita legfontosabb feltétele a *körülmények demokratizmusa*. A lehetőségek szűkösége legalább olyan erővel hajt a „veszedelmes szillogizmus” felé — ez vita, tehát ez jó, ez kell —, mint a fogalmak félreértése és a szubjektivizmus.

Írásom végére hagytam Tóth Sándor Marx-tanulmányait. E filozófiai kommentárok és tanulmányok elemzése helyett a továbbgondolásra vállalkozom. Kezdjük Marx *Kézirataiból* vett idézettel, amelyet Tóth Sándor is idéz *A marxista filozófia keletkezéséről* készített tanulmányában: „Az elidegenült munkának a magántulajdonhoz való viszonyából következik továbbá, hogy a társadalomnak a magántulajdontól stb., a szolgaságtól való emancipációja a munkásemancipáció politikai formájában mondódik ki, nem mintha csak a munkások emancipációjáról volna szó, hanem mert az ő emancipációjukban benne foglaltatik az általános emberi emancipáció, ez pedig azért foglaltatik benne, mert az egész emberi szolgaság benne tartalmaztatik a munkásnak a termeléshez való viszonyában, és minden szolgasági viszony csak ennek a viszonynak módosulása és következménye.” Máshol, Marx *A*

zsidókérdésről írva különbséget tett a politikai emancipáció és az emberi emancipáció között. A politikai emancipáción az állampolgárok politikai egyenjogúságát értette, az egyetemes emberi emancipáció „a társadalmi erők olyan újfajta megszervezését jelenti, amely az embert az élet forrásainak urává teszi“. Kérdésünk: vajon a marxi politikai és emberi emancipációba beletartozik-e a nemzetiségek teljes emancipációja? Ezt sem Marx, sem pedig Engels így nem említette.

Janusz Kuczyński tanulmányában (*The National Question and Real Humanism. Dialectics and Humanism*, 1975. 1.) meggyőzően bizonyítja, hogy a marxi formula — „kommunizmus = humanizmus“ — keletkezésében nagy szerepe volt a lengyel nemzeti mozgalmakból levont tanulságoknak. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Marx és Engels nem dolgozott ki átfogó nemzetelméletet. A nemzetről alkotott felfogásukra a 48-as forradalmakról írt véleményeikből, a hegeli történetfilozófia reminiscenciáiból, személyes vonzalmaikból és ellenszenvaikból következtethetünk. Alapnak a kapitalista fejlődés nyugati modelljét tekintették, a nemzeti mozgalmakat a proletariátus osztályharcának stratégiai és taktikai látószögéből értékelték. Engels — mint ismeretes — különbséget tett a „történelmi nemzetek“ és „történelmietlen nemzetek“ között. Társadalmi fejlődéselméletük látószögéből az alacsonyabb és magasabb civilizáció (ezt a „történelmi nemzetek“ hordozzák) konfliktusában a magasabb győzelme a jogos, mert ez esik egybe a haladással, a termelőerők fejlődésével, az egyetemes emberi civilizáció érdekeivel. (Lásd erre vonatkozóan Engels *A demokratikus pánszlávizmus* [1849] és *Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?* [1866] című tanulmányait.) A marxi s főleg az engelsi szövegek elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy az önrendelkezés jogát a fejlettebb, életképesebb nemzeteknek tulajdonították. Mindent összevetve: Marx és Engels nem dolgozott ki olyan elméletet, mely a nemzeti és a nemzetiségi kérdés vonatkozásában szervesen egyesítette volna az antropológiát, ontológiát és a társadalompolitikát. Lenin e társadalmi fejlődést központba helyező stratégiai-taktikai elképzelést vette át. Lényeges, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdés rendezésére kidolgozott elveit Kelet-Közép-Európa viszonyaira és a gyarmati rendszer elleni harc sajátos történelmi körülményeire alkalmazta. Éppen ezért Leninnél fel sem merült a történelmi és a történelmietlen nemzet fogalma.

Marx emberfelfogásától elválaszthatatlan az elnyomás minden formájának megszüntetése; a politikai emancipációra és az emberi emancipációra minden olyan közösség igényt tarthat, mely előnytelen, nembeli lényegétől idegen helyzetet foglal el a társadalmi struktúrában. Csak közbevetően említem, mivel ebben az írásban elemzésére nem térhetek ki, hogy Herder a kultúrlényé levést, a nembeli képességek kifejlesztését a nyelvi és kultúrközösségi együttlétben tettelezte. Igaz, Herder nem volt tekintettel a társadalmi elidegenedés megszüntetésére, a munka felszabadítására. Ezért Herder alapvető felismerése a marxi antropológia alapján válhat a korszerű nemzet- és nemzetiségelmélet szerves részévé.

Az emberi nem fejlődése nem egyéb, mint az emberi lényeg fokozatos megvalósítása. Az egyén képességeinek kibontakoztatása nem „tisza társadalmi közeg“ben történik, hanem közösségekben, családban, kiscsoportban, nemzetben vagy nemzetiségben. Megkerülhetetlen az egyéni, a sajátos és a nembeli együttlétézése a társadalmi szférában. Az egyén nyelvi és kulturális közösségében találja meg azt a társadalmi közeget, amelytől függetlenül nem lehet ember „általában“. Erre hivatkozni azért szükséges, mert a nemzeti és nemzetiségi jelleg megőrzése társadalmilag szilárdabbnak és tartósabbnak bizonyult az osztályviszonyok változásánál. A lezajlott újkori forradalmak — részben a politikai komunitást megteremtő polgári forradalmak, s leginkább a szocialista forradalmak — gyökeresen átalakították a társadalmi szerkezetet, az együttlétés nemzeti és nemzetiségi jellegét azonban megszüntetni nem tudták. Az új, fejlett társadalmi struktúrában továbbra is alapvető probléma maradt a nemzetiségek emberi és politikai emancipációja.

Mindezt azért írom, mert Tóth Sándornak a fiatal Marx eszmerendszeréről írt tanulmányaiban is „rölkun van szó“. Minden olyan írás, könyv, esszé, amely magas tudományos szinten és tárgyilagossággal elemzi Marx emberfelfogását, a korszerű nemzetiségelmélet kidolgozásának előmunkálataihoz járul hozzá.